

Δίκαιο και Καινοτομία Innovation Law

5ο Πανελλήνιο Συνέδριο e-ΘΕΜΙΣ

Προεδρεύοντες:

Δημήτρης Αναστασόπουλος | Ιωάννης Καράκωστας | Λεωνίδας Κοτσαλής | Ιωάννης Παγώνας
| Αναστάσιος Σπηλιόπουλος | Θεόδωρος Φορτσάκης

Εισηγητές:

Νάγια Αντωνίου | Ευαγγελία Βαγενά | Γιώργος Γιαννόπουλος | Μίνα Ζούλοβιτς

| Πόπη Καλαμπούκα - Γιαννοπούλου | Χρύσα Καπαρτζιάνη | Λάμπρος Κοτσίρης | Σπύρος Λειβαδόπουλος
| Κατερίνα Μαργέλλου | Ευφημία Παναγιωτίδου | Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή
| Γεώργιος Παπαδόπουλος | Αριστείδης Παπαθανασίου | Ανδρέας Παπακωνσταντίνου
| Βαγγέλης Παπακωνσταντίνου | Ευάγγελος Περάκης | Γεώργιος Ραυτογιάννης | Κωνσταντίνος Ρόκας
| Βασιλική Σαμαρτζή | Σπύρος Τάσσος | Παναγιώτης Τσουγκριάννης | Βασιλική Τσουκαλά
| Γεώργιος Φιτσιάλος | Θεόδωρος Χίου

Innovation Law

Δίκαιο και Καινοτομία

5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο e-ΘΕΜΙΣ

Αράχωβα, Ξενοδοχείο «Anemolia»

Προεδρεύοντες:

Δημήτρης Αναστασόπουλος	Ιωάννης Παγώνας
Ιωάννης Καράκωστας	Αναστάσιος Σπηλιόπουλος
Λεωνίδας Κοτσαλής	Θεόδωρος Φορτσάκης

Εισηγητές:

Νάγια Αντωνίου	Αριστείδης Παπαθανασίου
Ευαγγελία Βαγενά	Ανδρέας Παπακωνσταντίνου
Γιώργος Γιαννόπουλος	Βαγγέλης Παπακωνσταντίνου
Μίνα Ζούλοβιτς	Ευάγγελος Περάκης
Πόπη Καλαμπούκα-Γιαννοπούλου	Γεώργιος Ραυτογιάννης
Χρύσα Καπαρτζιάνη	Κωνσταντίνος Ρόκας
Λάμπρος Κοτσίρης	Βασιλική Σαμαρτζή
Σπύρος Λειβαδόπουλος	Σπύρος Τάσσος
Κατερίνα Μαργέλλου	Παναγιώτης Τσουγκριάνης
Ευφημία Παναγιωτίδου	Βασιλική Τσουκαλά
Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή	Γεώργιος Φιτσιάλος
Γεώργιος Παπαδόπουλος	Θεόδωρος Χίου

Innovation Law - Δίκαιο και Καινοτομία
Ενωσης Ελλήνων Νομικών e-ΘΕΜΙΣ

ISBN 978-960-562-348-7

Σύμφωνα με το Ν. 2121/93 για την Πνευματική Ιδιοκτησία απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, η αποθήκευσή του σε βάση δεδομένων, η αναμετάδοσή του σε πλεκτρονική ή οποιαδήποτε άλλη μορφή και η φωτοανατύπωσή του με οποιονδήποτε τρόπο, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΔΗΛΩΣΗ ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ

Το περιεχόμενο του παρόντος έργου έχει τύχει επιμελούς και αναλυτικής επιστημονικής επεξεργασίας. Ο εκδοτικός οίκος και οι συντάκτες δεν παρέχουν διά του παρόντος νομικές συμβουλές ή παρεμφερείς συμβουλευτικές υπηρεσίες, ουδεμία δε ευθύνη φέρουν για τυχόν ζημία τρίτου λόγω ενέργειας ή παράλειψης που βασίστηκε εν όλω ή εν μέρει στο περιεχόμενο του παρόντος έργου.

Art Director: Μιχαήλα Καπασκέλη
Υπεύθυνος Παραγωγής: Ανδρέας Μενούνος
Φωτοστοιχειοθεσία: Αριστέα Διακουμοπούλου
Παραγωγή: NB Production AM161214M23

NOMIKΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Μαυρομιχάλη 23, 106 80 Αθήνα
Τηλ.: 210 3678 800 • Fax: 210 3678 819
<http://www.nb.org> • e-mail: info@nb.org
Αθήνα: Μαυρομιχάλη 2, 106 79 • Τηλ.: 210 3607 521
Πειραιάς: Φίλωνος 107-109, 185 36 • Τηλ.: 210 4184 212
Πάτρα: Κανάρη 15, 262 22 • Τηλ.: 2610 361 600
Θεσ/νίκη: Φράγκων 1, 546 26 • Τηλ.: 2310 532 134

© 2014, NOMIKΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ AEVE

ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ e-ΘΕΜΙΣ

Οργανωτική Επιτροπή Συνεδρίου

Αναστασόπουλος Δημήτρης, Δικηγόρος Αθηνών, Πρόεδρος της e-Θέμις
Σπυλιόπουλος Αναστάσιος, Δικηγόρος Πατρών, Αντιπρόεδρος της e-Θέμις
Αφράτη Νατάσσα, Δικηγόρος Αθηνών, Γραμματέας της e-Θέμις
Κανδολιεράκη Δήμητρα, Δικηγόρος Αθηνών, Ταμίας της e-Θέμις
Γεώργια Ανθή, Δικηγόρος Αθηνών
Γρέβια Ναταλία, Δικηγόρος Άρτας
Δημητρακόπουλος Αλέξης, Δικηγόρος Αθηνών
Καραβά Νόρα, Δικηγόρος Αθηνών
Κορωναίος Αιμίλιος, Δικηγόρος Αθηνών
Μελά Δήμητρα, Δικηγόρος Αθηνών
Μυριούνης Κωνσταντίνος, Δικηγόρος Αθηνών
Παγώνας Ιωάννης, Δικηγόρος Αθηνών & Νέας Υόρκης
Ρούντας Γεώργιος, Δικηγόρος Αθηνών
Σπυλιοπούλου Τασιάννα, Δικηγόρος Αθηνών
Σταυρόπουλος Ζώης, Δικηγόρος Αθηνών
Τζουμάνη Βάσω, Δικηγόρος Αθηνών
Φουσκίδου Άννα Μαρία, Δικηγόρος Αθηνών
Φραδελάκη Ελένη, Δικηγόρος Αθηνών

Τόπος Συνεδρίου:
Ξενοδοχείο Anemolia

Γραφεία e-ΘΕΜΙΣ: Ζωοδόχου Πηγής 24, Αθήνα
www.ethemis.gr, e-mail: ethemis@ethemis.gr

Innovation Law - Law and Innovation
Union of Greek Jurists e-THEMIS

ISBN 978-960-562-348-7

COPYRIGHT

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission of NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A., or as expressly permitted by law or under the terms agreed with the appropriate reprographic rights organisation. Enquiries concerning reproduction which may not be covered by the above should be addressed to NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A. at the address below.

DISCLAIMER

The content of this work is intended for information purposes only and should not be treated as legal advice. The publication is necessarily of a general nature; NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A. makes no claim as to the comprehensiveness or accuracy of the information provided; Information is not offered for the purpose of providing individualized legal advice. Professional advice should therefore be sought before any action is undertaken based on this publication. Use of this work does not create an attorney-client or any other relationship between the user and NOMIKI BIBLIOTHIKI S.A. or the legal professionals contributing to this publication.

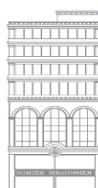

NOMIKI BIBLIOTHIKI

23, Mavromichali Str., 106 80 Athens Greece
Tel.: +30 210 3678 800 • Fax: +30 210 3678 819
<http://www.nb.org> • e-mail: info@nb.org

EFQM
Committed to excellence

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με επιτυχία ολοκληρώθηκε και το 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ένωσής μας με θέμα «Innovation Law – Δίκαιο & Καινοτομία», το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Αράχωβα στις 7 και 8 Φεβρουαρίου 2014. Η προσέλευση μεγάλου αριθμού συνέδρων και, ιδίως, οι υψηλού επιπέδου εισηγήσεις που έλαβαν χώρα απέδειξαν ότι ο νομικός κόσμος της χώρας μας μπορεί να είναι αρωγός στον τομέα της καινοτομίας, με όποια μορφή και αν εμφανίζεται αυτή και σε όποιο επίπεδο. Άλλωστε, κατέστη σαφές ότι καινοτομία χωρίς το αναγκαίο νομικό – θεσμικό πλαίσιο δεν μπορεί να υπάρξει. Όπως, επίσης, ότι δεν μπορεί να υπάρξει ανάπτυξη, την οποία τόσο πολύ μεγάλη ανάγκη έχει η πατρίδα μας, χωρίς καινοτομία.

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, επιλέξαμε το φετινό μας Συνέδριο να αναδείξει αφενός ότι το δίκαιο μπορεί και οφείλει να κινείται και προς προοδευτικούς ορίζοντες, αποτελώντας σύμμαχο κάθε προσπάθειας εξέλιξης και προόδου, και αφετέρου ότι η πολυπόθητη, όπως προαναφέρθηκε, ανάπτυξη για τον τόπο μας εκ των πραγμάτων διέρχεται και διά της νομικής οδού. Εκτιμούμε ότι κατά τις εργασίες του Συνεδρίου, και την ανάπτυξη όλων των θεματικών ενοτήτων, καταδείχθηκε επαρκώς ότι και στη χώρα μας υφίστανται όλες εκείνες οι δυνατότητες που θα επιτρέψουν την προώθηση της καινοτομίας, αλλά και ότι υπάρχουν εκείνες οι υγιείς δυνάμεις που απαιτούνται ώστε να εκσυγχρονιστεί ακόμα περισσότερο το θεσμικό περιβάλλον. Με τον όρο, δε, «καινοτομία» δε νοούνται μόνο οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις, αλλά και κάθε προσπάθεια που κινείται προς την κατεύθυνση της εξέλιξης θεσμών και διαδικασιών.

Έτσι, υπό τον τίτλο του Συνεδρίου μας εντάχθηκαν αρμονικά θεματικές ενότητες όπως: «Εμπορικό Δίκαιο και Καινοτομία», «Startup Επιχειρήσεις και Ψηφιακή Επιχειρηματικότητα», «Ιδιωτικότητα, Ενημέρωση και Κυβερνοπόλεμος στην εποχή της Τεχνολογίας και της Καινοτομίας», «Διαμεσολάβηση & Διαιτησία στη σύγχρονη εποχή», «e-Justice», «Πνευματική Ιδιοκτησία & Καινοτομία» και «LegalTech & Innovating Justice». Μάλιστα, όλες οι θεματικές αυτές ενότητες θα μπορούσαν να αποτελέσουν αυτοτελώς θέμα Συνεδρίου, όπως φάνηκε και από τις εισηγήσεις που πραγματοποιήθηκαν. Ωστόσο, υπήρξε συνειδητή επιλογή μας σε ένα Συνέδριο υπό αυτόν τον τίτλο να αναδειχθεί η ποικιλία των θεμάτων που σχετίζονται με αυτό και να λάβουν οι σύνεδροι ενημέρωση για ένα τόσο ευρύ φάσμα θεμάτων που μας απασχολούν, ή θα έπρεπε να μας απασχολούν, ως νομικούς.

Για την επιτυχία των εργασίων του Συνεδρίου οφείλουμε θερμότατες ευχαριστίες καταρχάς σε όλους τους εισηγητές που έλαβαν μέρος, στους προεδρεύοντες τις συνεδρίες καθώς και σε όλους τους επίσημους προσκεκλημένους που συνέβαλαν ουσιωδώς στον επιστημονικό διάλογο με τις παρεμβάσεις τους. Ασφαλώς, η επιτυχία ενός συνεδρίου κρίνεται και από τους συμμετέχοντες και για το λόγο αυτό εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας και στους εκατοντάδες συναδέλφους μας και νομικούς, από όλη την Ελλάδα, που για 5η συνεχή χρονιά συμμετείχαν, ουσιαστικά, καθόλη τη διάρκεια των εργασιών του Συνεδρίου και συνέβαλαν τα μέγιστα στο υψηλό επίπεδο του επιστημονικού διαλόγου που πραγματοποιήθηκε.

Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλουμε και σε όλους τους συνεργαζόμενους φορείς, καθώς και στους χορηγούς του Συνεδρίου, χωρίς τη συμβολή των οποίων δεν θα ήταν δυνατή η πραγματοποίησή του, υπό τις άριστες συνθήκες που αυτό έλαβε χώρα.

Ευελπιστούμε ότι η παρούσα έκδοση, σε συνέχεια και της έκδοσης των πρακτικών των προηγούμενων συνεδρίων μας, να εμπλουτίσει τη σχετική βιβλιογραφία και να συμβάλει έτσι περαιτέρω στην καλλιέργεια του επιστημονικού διάλογου. Η ε-Θέμις θα συνεχίσει την προσπάθειά της να διαδραματίζει ένα σημαντικό και αξιόπιστο ρόλο στα νομικά δρώμενα της χώρας μας, με συνέπεια και συνέχεια στις πρωτοβουλίες που λαμβάνει και με την ευχή για την περαιτέρω υποστήριξη του έργου μας από το σύνολο του νομικού κόσμου.

Δημήτρης Χρ.Αναστασόπουλος

Δικηγόρος Αθηνών

Πρόεδρος της E.E.N. e-Θέμις

Περιεχόμενα

Πρόλογος..... VII

Συνέδρια:

Εμπορικό δίκαιο και καινοτομία

Η καινοτομία στο εταιρικό δίκαιο..... 3

Ευάγγελος Περάκης

Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Ευρωπαϊκή πολιτική του ανταγωνισμού και αποδέσμευση
του δυναμικού της οικονομίας της γνώσης 13

Λάμπρος Κοτσίρης

Ομότ. Καθηγητής ΑΠΘ, Αντεπ. Μέλος Ακαδημίας Αθηνών

Νομολογιακά δεδομένα επί αθέμιτων εμπορικών
πρακτικών 27

Πόπη Καλαμπούκα-Γιαννοπούλου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΕΙ Α.Μ.Θ.

Κατοχύρωση εφεύρεσης με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας
και αγωγές κατόχου διπλώματος 53

Ευφημία Παναγιωτίδου

Δρ. Νομικής, Δικηγόρος Θεσσαλονίκης

Προστασία εμπορικών απορρήτων - Νέοι κανόνες
από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή 63

Κατερίνα Μαργέλλου

Δικηγόρος, Διευθύντρια Νομικής Υποστήριξης OBI, DESS Acc. et Pr. Ind.,
Μέλος Team Europe, Αντιπρόεδρος Academy Supervisory Board EPO

Προστασία καινοτόμου προϊόντος / υπηρεσίας μέσω διακριτικών
γνωρισμάτων – Σχετικά νομικά ζητήματα στο διαδίκτυο 69

Αριστείδης Παπαθανασίου

Δικηγόρος, LL.M.

Συνεδρία:

Startup επιχειρήσεις και ψηφιακή επιχειρηματικότητα

Η νομική εξέλιξη των Startups στην Ελλάδα..... 83

Νάγια Αντωνίου

Δικηγόρος, LL.M.

Όροι και προϋποθέσεις χρήσης (terms of use and conditions) ενός startup ιστοτόπου (website) – πλατφόρμας (marketplace) που διαμεσολαβεί στην παροχή και λήψη υπηρεσιών/αγαθών χρηστών της πλατφόρμας 87

Ανδρέας Παπακωνσταντίνου

Δικηγόρος, Master of European Law, co-founder του Startup

Ανοικτά Δεδομένα: Πρόκληση διαφάνειας και επιχειρηματικότητας..... 93

Γεώργιος Κ. Παπαδόπουλος

Δικηγόρος, Μ.Δ. (Παν/μίου Αθηνών), LL.M. (Univ. Of Cambridge)

Γεν. Γραμ. EENE

Ηλεκτρονικά καταστήματα: Νομικά ζητήματα και νομική οργάνωση..... 107

Βαγγέλης Παπακωνσταντίνου

Δικηγόρος, ΔΝ, MPlegal εταιρεία δικηγόρων

Βασιλική Τσουκαλά

Δικηγόρος, MPlegal εταιρεία δικηγόρων

Συνεδρία:

Ιδιωτικότητα, Ενημέρωση και Κυβερνοπόλεμος στην εποχή της Τεχνολογίας και της Καινοτομίας

Καινοτόμες μορφές ενημέρωσης και ελευθερία της έκφρασης: Μερικές σκέψεις μετά την απόφαση του ΕΔΔΑ Delfi v Estonia..... 119

Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος

Επίκουρος Καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ιδιωτικότητα ως αντάλλαγμα για την ανάπτυξη τεχνολογικών καινοτομιών

Σπύρος Τάσσος

Δικηγόρος

Διαδίκτυο των πραγμάτων (Internet of Things-IoT): Αποικισμός της καθημερινής ζωής ή νέα τεχνολογική πρόκληση;.....	147
Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτναΐζη ΔΝ (Humboldt), M.Δ.Ε. (Παν. Αθηνών), M.P.H. (Harvard)	

Συνεδρία:

Διαμεσολάβηση & Διαιτησία στη σύγχρονη εποχή

Η διαμεσολάβηση στις διασυνοριακές οικογενειακές διαφορές.....	177
---	-----

Σπύρος Κ. Λειβαδόπουλος

Δικηγόρος Αθηνών, διαποτευμένος διαμεσολαβητής ΥΔΔΑΔ – διαποτευμένος
εκπαιδευτής διαμεσολαβητών

Η Γενετική στην υπηρεσία της Νομικής - Γενετικά Αποτυπώματα: Το σύγχρονο εργαλείο επίλυσης οικογενειακών υποθέσεων και εγκλημάτων σε διεθνές επίπεδο	185
--	-----

Δρ. Γεώργιος Φιτσιάλος

Διδάκτωρ Γενετιστής, Μοριακός Βιολόγος, Πραγματογνώμων
των Ελληνικών Δικαστικών Αρχών σε Θέματα Ταυτοποίησης Βιολογικού Υλικού
και Ανάλυσης DNA, Ιδρυτής και Διευθύνων Σύμβουλος DNAlogy

Συνεδρία:

e-Justice

«Έγγραφή» σε υπηρεσίες πλεκτρονικής διακυβέρνησης κατά την υποβολή πλεκτρονικών εγγράφων από τους διοικούμενους προς τους δημόσιους φορείς - Το καθεστώς του Ν 3979/2011	193
--	-----

Μίνα Ζούλοβιτς

Δικηγόρος, LL.M.

Βασιλική Σαμαρτζή

Δικηγόρος, PhD

Καινοτομία στην πράξη – Η διδασκαλία της Νομικής Επιστήμης μέσω της αφήγησης. Αρωγός στην δημιουργία «Legal clinics»; Μια πλοτική μελέτη.....	209
---	-----

Χρύσα Β. Καπαρτζιάνη

Υπ. Διδάκτωρ Νομικής, Msc Ιατρικής

Συνέδρια:
Πνευματική Ιδιοκτησία & Καινοτομία

Ψηφιακή τεχνολογία και άδειες εκμετάλλευσης 229

Ευαγγελία Βαγενά

Δικηγόρος ΟΠΙ, DEA, ΔΝ

Γαστρονομική καινοτομία: Η προστασία των συνταγών μαγειρικής
από το δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας 253

Θεόδωρος Φ. Χίου

Δικηγόρος, LL.M., Σύμβουλος επί θεμάτων πνευματικής και βιομηχανικής
ιδιοκτησίας, Υπ. Δρ. Πανεπιστημίου Στρασβούργου, Max Planck alumnus

Συνέδρια:
Legal Tech & Innovating Justice

Νομική τεχνολογία: Χρήση αυτοματοποιημένων
συστημάτων για παροχή νομικών υπηρεσιών 289

Κωνσταντίνος Ρόκας

Δρ., Δικηγόρος Νέας Υόρκης & New Jersey με ειδίκευση στην νομική τεχνολογία

Έξυπνες εφαρμογές πληροφορικής:

Στην υπηρεσία του σύγχρονου δικηγόρου 297

Παναγιώτης Τσουγκριάνης

Executive MBA, ΟΠΑ(ΑΣΟΕΕ), Ηλεκτρολόγος Μηχ/κος & Μηχ/κος Η/Υ, ΕΜΠ

Η συμβολή των πειστηρίων στην
διαμόρφωση της δικανικής κρίσης 305

Γεώργιος Β. Ραυτογιάννης

Ειδικός Εξεταστής Πυροβόλων Όπλων και Ιχνών Εργαλείων / Βαλλιστικός

Η καινοτομία στο εταιρικό δίκαιο

Ευάγγελος Περάκης

Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Α. Ανταγωνισμός δικαίων και καινοτομία

Μεταξύ δικαίου της καινοτομίας και καινοτομίας του δικαίου, θέμα της παρούσας εισήγησης είναι η δεύτερη – η καινοτομία στο δίκαιο. Σε ό,τι αφορά το εταιρικό δίκαιο, στο οποίο θα περιορισθώ, η επιδίωξη της καινοτομίας είναι ζήτημα ιδιαίτερα κρίσιμο, αφού η ανανέωση του κλάδου αυτού και η προσαρμογή του στις σύγχρονες ανάγκες είναι μέγα ζητούμενο για την ανάπτυξη, αλλά και διότι το εταιρικό δίκαιο εντάσσεται στον όλο και συχνότερα διαπιστούμενο, επιδιωκόμενο ή εξορκιζόμενο, ανταγωνισμό των δικαίων. Ο ανταγωνισμός των δικαίων προϋποθέτει κάτι, για το οποίο δεν γίνεται συχνά λόγος στη Νομική Σχολή, δεν είναι όμως πρόσφατη ιδέα: Το δίκαιο είναι ένα προϊόν¹, όπως πολλά άλλα. Έχει χρηστικότητα, έχει κατασκευαστή και υπάρχουν χρήστες του («καταναλωτές του δικαίου»). Επειδή το δίκαιο είναι προϊόν, και επειδή υπάρχουν πολλά δίκαια, υπάρχει αγορά, και άρα υπάρχει προσφορά και ζήτηση. Άρα υπάρχει ανταγωνισμός, εξαρτώμενος – μεταξύ άλλων, όπως το διεθνές κύρος μιας χώρας – από την ποιότητα του δικαίου.

Από τη στιγμή που υπάρχει ανταγωνισμός, υπάρχει και το marketing του δικαίου². Κάθε κράτος έχει κάθε λόγο να προωθεί το δικό του δίκαιο, όπως προωθεί τον τουρισμό του, τη βιομηχανία του, τα κρασιά του ή τη μουσική του. Η εξαγωγή του δικαίου ανήκει στις μη μετρήσιμες εξαγωγές του κάθε κράτους, αλλά είναι από τις σημαντικότερες. Αρκεί να σκεφθούμε ότι μια μετοχή α.ε. που βρίσκεται στο εξωτερικό μεταφέρει μαζί της το ελληνικό εταιρικό δίκαιο που τη διέπει. Το δε δίκαιο ως προϊόν έχει και αυτό τους αξιολογητές του. Όπως η Moody's αξιολογεί τη φερεργγυότητα μιας επιχείρησης ή ενός κράτους, και όπως ένας υπογνώμονας αξιολογεί την αξιοπλοΐα ενός πλοίου, έτσι αξιολογείται και το δίκαιο. Ειδικά δε το εταιρικό δίκαιο αξιολογείται επισίως από την Παγκόσμια Τράπεζα με τη γνωστή έκθεσή της «Doing business» – στην οποία θα επανέλθω. Πρέπει να πω ότι η θεώρηση του

1. Βλ. Roberta Romano, Law as a product: Some pieces of the incorporation puzzle, *Journal of Law – Economics & Organization*, 1985, 225.

2. Βλ. de Montalivet, La “marketisation” du droit, D. 2013, 2923.

δικαίου ως «προϊόντος» δεν είναι πάντοτε ευπρόσδεκτη ιδέα: Μπορεί να αντίκειται στην ιερότητα του δικαίου και να την απομυθοποιεί, από την άλλη μεριά όμως δεν πρέπει να θεωρείται ξένη προς την πραγματικότητα στην οποία ζούμε.

Ο ανταγωνισμός των δικαίων αφορά όλους τους δικαιικούς κλάδους, έστω και αν σε ορισμένους δεν γίνεται ιδιαίτερα αισθητός. Υπάρχει δε και για το καλό και για το κακό, διακρινόμενος αντίστοιχα ως «κούρσα προς τα κάτω» – race to the bottom – ή «κούρσα προς τα πάνω» – race to the top. Π.χ. υπάρχουν χώρες φιλικότερες από άλλες στον αποκλεισμό των κληρονόμων, το διαζύγιο, τη διαφυγή των κεφαλαίων, την ανωνυμία των καταθέσεων, τη μεγαλύτερη ανοχή στο έγκλημα, την κυκλοφορία προϊόντων με παραποιημένο σήμα, το απόλυτο τραπεζικό απόρρητο, κ.ά. Σ' αυτά τα ζητήματα ο ανταγωνισμός εκδηλώνεται συχνά – αν και όχι αναγκαία – ως race to the bottom. Υπάρχουν όμως και χώρες που διαπρέπουν, διότι έχουν μια καλή και αποτελεσματική δημόσια διοίκηση, ένα άρτιο σύστημα επίλυσης διαφορών και εκτέλεσης αποφάσεων, σύγχρονους και σταθερούς κανόνες προστασίας περιβάλλοντος, δόμησης, εργασιακών σχέσεων ή φορολογίας. Εδώ ο ανταγωνισμός συνίθως οδηγεί σε race to the top. Χαρακτηριστικό των δικαίων αυτών είναι η άρτια επιστημονική και νομολογιακή τους επεξεργασία, κάτι που σπανιότατα απαντάται στην πρώτη κατηγορία δικαίων (είναι περίπου βέβαιο ότι δεν έχουμε δει ποτέ κάποιο σοβαρό ερμηνευτικό σύγγραμμα του λιβεριανού δικαίου ή του δικαίου των νησιών Cayman).

Βασικό μέσο επικράτησης στον ανταγωνισμό των δικαίων είναι η καινοτομία. Πρόκειται για βελτίωση του προϊόντος «δίκαιο». Μπορούμε να τη δούμε παντού, σίγουρα όμως παίζει ένα κρίσιμο ρόλο στο εταιρικό δίκαιο.

B. Μορφές καινοτομίας στο εταιρικό δίκαιο

Τι συνιστά όμως καινοτομία στο εταιρικό δίκαιο; Όπως είναι ευνόητο, ο όρος πρέπει συμβατικά να ορισθεί, ώστε να υπάρχει συνεννόηση. Υπάρχουν ορισμοί – κατά το μάλλον ή πάπιον επίσημοι – της καινοτομίας γενικά, όπως εκείνος στο λεγόμενο «εγχειρίδιο του Όσλο», που έχει συνταχθεί από τον ΟΟΣΑ και τη Eurostat, κατά τον οποίο καινοτομία είναι η πραγματοποίηση ενός νέου ή σημαντικά βελτιωμένου προϊόντος (αγαθού ή υπηρεσίας), ή μεθόδου (νέας μεθόδου marketing ή μεθόδου οργάνωσης στις επιχειρηματικές πρακτικές, ή οργάνωσης στον τόπο εργασίας ή εξωτερικής οργάνωσης). Όμως τέτοιοι ορισμοί δεν ταιριάζουν και πολύ στο δίκαιο ως αντικείμενο καινοτομίας³.

3. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό πάντως για τη γενική θεωρία της καινοτομίας στις επιχειρήσεις είναι το «Εγχειρίδιο του Oslo» (Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data), 3^η έκδ.

Πολύ σύντομα θα μπορούσε να προτείνει κανείς τα εξής: Πρώτον, αρνητικά, καινοτομία δεν έχουμε κάθε φορά που υπάρχει κάποια τροποποίηση (που έστω αποτελεί βελτίωση) του εταιρικού δικαίου. Η δημιουργία του ΓΕΜΗ το 2005, δεν εισήγαγε κάποια καινοτομία, αφού ένα εμπορικό μπτρώο είναι κοινό κτήμα των νομοθεσιών. Ακόμη και η εισαγωγή με το Ν 3604/2007 της τηλεδιάσκεψης στις γενικές συνελεύσεις των εταιριών αποτέλεσε μεν πρόοδο, δεν φτάνει όμως κάποιο ιδιαίτερο ύψος επίδοσης. Για να υπάρξει καινοτομία θα πρέπει – και εδώ παραφράζω κάπως τον ορισμό της εφεύρεσης – να υπάρχει κάποια επινόηση, που να υπερβαίνει τη στάθμη της τεχνικής του δικαίου. Η τηλεδιάσκεψη δεν αποτελεί καινοτομία, διότι δεν είναι παρά η χρήση στο εταιρικό δίκαιο ενός γνωστού μέσου.

1. Για το θετικό προσδιορισμό της καινοτομίας θα μπορούσαμε να αρχίσουμε το ποθετώντας τον πάχυ ψηλά. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι καινοτομία υπάρχει στο εταιρικό δίκαιο, όταν απ' αυτήν δεν υπηρετείται μόνο η υπάρχουσα επιχειρηματικότητα, αλλά δημιουργείται νέα.

Βεβαίως ερωτάται: Μπορεί μια μεταρρύθμιση του εταιρικού δικαίου να προκαλέσει νέα επιχειρηματικότητα; Η απάντηση είναι θετική. Μπορούμε να το αντιληφθούμε αυτό αν πάρουμε το πράγμα αντίστροφα: Γνωρίζουμε εκ πείρας όλοι, ότι το δίκαιο μπορεί να ανακόψει την επιχειρηματική δραστηριότητα. Η γραφειοκρατία, οι συνεχείς μεταβολές του φορολογικού συστήματος, η κακή ποιότητα των νόμων μπορούν να εξολοθρεύσουν την επιχείρηση και τον επιχειρηματισμό. Γιατί λοιπόν το δίκαιο να μην μπορεί να κάνει και το ανάποδο, να αυξήσει την επιχειρηματικότητα; Για να βεβαιωθούμε γι' αυτό, αρκεί να πάμε πίσω στην πρωική εποχή των «μεγάλων ανακαλύψεων» του εταιρικού δικαίου, από την Αναγέννηση και μετά: Όταν οι εταιρίες εξοπλίζονταν βαθμιαία με νομική προσωπικότητα, που εξασφάλισε διαχρονικότητα στην επιχείρηση, με την εγχάρτωση της εταιρικής συμμετοχής και άρα την ευκολία μεταβίβασής της, με τη βαθμιαία δημιουργία χρηματιστηριακής αγοράς, με το μετοχικό κεφάλαιο και, πάνω απ' όλα βέβαια, με την περιορισμένη ευθύνη των μελών της εταιρίας, που επέτρεψε την ανάληψη κινδύνων.

2. Αυτές υπήρξαν οι πραγματικά μεγάλες καινοτομίες του εταιρικού δικαίου, που είναι δύσκολο να επαναληφθούν. Όμως η επιχείρηση μπορεί να αναζωογονηθεί και με καινοτομίες μικρότερου βεληνεκούς, αρκεί να πρόκειται για πραγματικούς

2005, κοινή έκδοση του ΟΟΣΑ και της Eurostat (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/OSLO/EN/OSLO-EN.PDF). Κατά το Εγχειρίδιο (σ. 46), καινοτομία είναι “the implementation of a new or significantly improved product (good or service), or process, a new marketing method, or a new organizational method in business practices, workplace organization or external relations”.

νεωτερισμούς, που περιέχουν χρήσιμες ιδέες, ικανές να διευκολύνουν τον επιχειρηματία, δίνοντάς του νέα εργαλεία ή μεθόδους. Και τέτοια πράγματα υπάρχουν, αρκεί να σκεφθούμε τις προκλήσεις που δημιούργησαν, όταν είδαν το φως, νέες ιδέες, όπως οι μετοχές χωρίς ονομαστική αξία ή χωρίς ψήφο ή οι προνομιούχες μετοχές, αλλά και σημερινοί θεσμοί ή κανόνες, που έχουν ανοίξει νέους δρόμους, όπως είναι ο αχανής και δυσνότος κόσμος των παραγώγων, οι νέες κινητές αξίες, που μπορεί να διασπούν το μετοχικό δικαίωμα στα διοικητικά και τα περιουσιακά του συστατικά, η γαλλική «ατομική επιχείρηση περιορισμένης ευθύνης» (EIRL), τα warrants, το record date, η μεταβίβαση επιχείρησης με μορφή share deal, οι κώδικες εταιρικής διακυβέρνησης και η αρχή comply or explain, κ.ά. Οι επινοήσεις στο εταιρικό δίκαιο είναι πολλές και συνεχείς. Μάλιστα – και αυτό πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα – οι καινοτομίες δεν αφορούν μόνο νέους θεσμούς (ή νέα «προϊόντα»), αλλά και νέες μεθόδους ή και νέες νομοθετικές αντιλήψεις.

Πριν από μερικά χρόνια σε ομιλία μου στο ΔΣΑ, με την ευκαιρία της ψήφισης του Ν 3604/2007 που αναμόρφωσε το δίκαιο της ανώνυμης εταιρίας⁴, είχα αναφέρει ως παράδειγμα τρεις σημαντικές κατά τη γνώμη μου καινοτομίες αλλοδαπών εταιρικών δικαιών, που εξακολουθώνται να θεωρώ αξιόλογες: Πρώτον, τον ιταλικό θεσμό των χωριστών επιχειρηματικών περιουσιών μέσα στην ίδια εταιρία (τα λεγόμενα «patrimonii separati», άρθρα 2447bis και επ. ΙταλΑΚ), που διαχωρίζει τους κλάδους της εταιρικής επιχείρησης, ως εάν υπάρχουν επιμέρους νομικά πρόσωπα μέσα στο νομικό πρόσωπο της εταιρίας, έτσι ώστε να δημιουργείται το αντίστροφό του ομίλου εταιριών: Εδώ οι ομιλοποιημένες επιχειρήσεις περιέχονται μέσα σε μία εταιρία. Δεύτερον, μια νέα μέθοδος οριζόντιας επικοινωνίας μεταξύ των μετόχων, κάτι που χρειάζεται για τη βελτίωση της θέσης τους, αλλά συνήθως αμελείται από το εταιρικό δίκαιο: Από το 2005 λειτουργεί στη Γερμανία forum μετόχων φιλοξενούμενο στην ιστοσελίδα του Bundesazeiger, πλεκτρονικού εντύπου επιχειρηματικών δημοσιεύσεων, όπου μπορούν οι μέτοχοι να εμφανισθούν, να συνεννοθούν και να προγραμματίσουν ενδεχομένως κοινή δράση (AktG § 127a). Και τρίτον, μια νέα νομοθετική αντίληψη για το πώς πρέπει να γράφεται η νομοθεσία για τις α.ε. Ο κ.ν. 2190/1920, αλλά και πολλοί άλλοι ευρωπαϊκοί νόμοι, ξεκινούν από την αντίληψη ότι πρότυπο ρύθμισης είναι η μεγάλη ανώνυμη εταιρία, για το λόγο δε αυτόν έχει κατά καιρούς παρουσιαστεί το αίτημα ρύθμισης της «μικρής». Όμως ο Άγγλος νομοθέτης έχει δείξει τον ανάποδο δρόμο με το slogan “think small first”, που σημαίνει ρυθμίζω καταρχήν το μικρό, που είναι ο κανόνας, αλλά επιφυλάσσομαι με ειδικές διατάξεις να ρυθμίσω και το μεγάλο, που στατιστικά

4. Βλ. Περάκη, Ζητήματα του νέου Ν 3604/2007 για τις α.ε., ΝοΒ 2008, 513.

είναι η εξαίρεση. Και στα τρία αυτά παραδείγματα μπορεί να μην υπάρχει το καινοτόμο ύψος του περιορισμού της ευθύνης, υπάρχουν όμως βήματα προς τα εμπρός.

Θα πρέπει να λεχθεί ότι η καινοτομία δεν είναι αποκλειστικό προσόν των αλλοδαπών νομοθεσιών. Ο πρόσφατος ελληνικός Ν 4072/2012 έχει ορισμένες γνήσιες καινοτομίες, ίσως μάλιστα διεθνείς, που μπορούν να αναζωογονήσουν το εταιρικό δίκαιο, γιατί έρχονται να σπάσουν ένα πανίσχυρο ταμπού, που θα αναφέρω ποιο είναι. Η μια καινοτομία αφορά τις προσωπικές εταιρίες: Είναι η αντικατάσταση της καταγγελίας των προσωπικών εταιριών με δικαίωμα εξόδου του εταίρου (άρθρα 259 επ.), αλλά και η εισαγωγή της μονοπρόσωπης ο.ε., έστω για ένα μικρό χρονικό διάστημα (άρθρο 267)⁵. Η άλλη καινοτομία του Ν 4072/2012 είναι το συνταίριασμα στην IKE εισφορών που κανονικά είναι δυνατές είτε μόνο στις κεφαλαιουχικές είτε μόνο στις προσωπικές εταιρίες (άρθρο 76 επ.)⁶. Αυτό είναι χρήσιμο, όχι μόνο διότι στη σημερινή οικονομική συγκυρία είναι επιβεβλημένη η αξιοποίηση και άλλων μέσων εκτός από τα κεφάλαια, αλλά και διότι, άσχετα από την οικονομική κρίση, η συνεργασία των περισσότερων παροχών μπορεί να δημιουργήσει συνέργειες. Επίσης πρωτοτυπία αποτελεί η διαμόρφωση των εταιρικών σχέσεων στην IKE κατά τις προτιμόσεις των εταίρων, που μπορεί να πάρει πολλές μορφές και να ικανοποιήσει πολλές ανάγκες. Τισως με κάποια επιφύλαξη, η IKE έχει χαρακτηρισθεί ως εν δυνάμει «πανεταιρία»⁷, που μπορεί να υποκαταστήσει τις άλλες εταιρικές μορφές, πλην της αφανούς και της εισηγμένης ανώνυμης εταιρίας.

Τόσο με τους νέους κανόνες για τις προσωπικές εταιρίες όσο και με τις ρυθμίσεις της IKE που ανέφερα, έχουμε το φαινόμενο της έντονης προσέγγισης των κεφαλαιουχικών εταιριών με τις προσωπικές. Έτσι, το πανίσχυρο ταμπού που σπάει δεν είναι άλλο από τον παραδοσιακό *numerus clausus* των εταιρικών μορφών⁸. Η εξέλιξη του εταιρικού δικαίου μπορεί να μην οδηγεί σε ολοσχερή κατάργηση της αρχής αυτής, μιοραία όμως κατευθύνει τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια προς μια ενοποίηση των χαρακτηριστικών περισσότερων εταιρικών μορφών. Και είναι αυτό μια διαπίστωση, που ισχύει διεθνώς. «Ενδιάμεσες» μορφές παράγονται παντού, όπως στο Delaware με τις LLCs, στην Αγγλία με τις limited liability partnerships, στη Γαλλία με τις sociétés par actions simplifiées, στην Ελλάδα με τις IKE, καθώς

5. Βλ. Γεροντίδη, ΧρΙΔ 2013, 297.

6. Βλ. Περάκη, IKE, 2013, σ. 56 επ.

7. Ν. Ρόκας, Οι ρυθμίσεις του Ν 4072/2012 εντασσόμενες στην εξέλιξη του όλου εταιρικού δικαίου, ΝοΒ 2013, 6 επ.

8. Για τον *numerus clausus* των εταιρικών μορφών βλ. Περάκη, ΔικΑΕ 2010, 1ος τόμος, σ. 11 με παραπέρα βιβλ.

και με τις επει του 1 ευρώ στη Γαλλία και τη Γερμανία, με νέα υβριδικά δηλ. σχήματα που συνδυάζουν τα πλεονεκτήματα των προσωπικών και των κεφαλαιουχικών εταιριών.

3. Από κει και πέρα, αν θέλουμε να επεκτείνουμε κι άλλο την έννοια της καινοτομίας, μπορούμε να υπαγάγουμε σ' αυτήν και κάθε άλλη έξυπνη («smart») μεταρρυθμιστική προσπάθεια, ακόμη και νομοθετικές μεταβολές που δεν αξιοποιούν κάποια νεωτεριστική ιδέα, προσφέρουν όμως λύσεις, τακτοποιούν το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο, διορθώνουν ελλείψεις του, συστηματοποιούν και αναβαθμίζουν τις διατάξεις του ή εκλαϊκεύουν και καθιστούν πιο αναγνώσιμο το νομοθετικό υλικό. Και βέβαια δεν πρέπει να παραλείψουμε τη θεωρητική και νομολογιακή καινοτομία, που μπορεί να ανατρέψει τις παραδοσιακές απόψεις ή και την ίδια τη δομή του νόμου. Ένα καλό παράδειγμα τέτοιας καινοτομίας είναι η υποχρέωση πίστεως του μετόχου, που όλο και περισσότερο γίνεται δεκτή⁹. Μια τέτοια υποχρέωση δεν οδηγεί μόνο σε αναθεώρηση των ορίων της ψήφου του μετόχου στη γ.σ., αλλά γεννά πλείστα παράπλευρα προβλήματα, όπως είναι η ευθύνη της μπτρικής για τα χρέη της θυγατρικής, η υποχρέωση της μπτρικής για παροχή βοήθειας ή και χρηματοδότησης, η ευθύνη της σε περίπτωση πτώχευσης της θυγατρικής κλπ., τελικά δε οδηγεί – αν και οριακά – σε ώσμωσην αν όχι ενοποίησην ευθύνης μετόχων και ευθύνης μελών του δ.σ. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η διαπίστωση ότι μέτοχοι και δανειστές είναι χρηματοδότες της εταιρίας και η θεώρηση των δανειστών και των μετόχων – λόγω των υβριδικών μορφών συμμετοχής στο κεφάλαιο – ως των άκρων ενός continuum, περισσότερο παρά ως δύο αντιθετικών πόλων. Καινοτομίες και έξαρση του ανταγωνισμού δικαίων έχει προκαλέσει και η γνωστή νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου στα θέματα κινητικότητας των εταιριών στον ευρωπαϊκό χώρο.

Και επειδή οι ανάγκες δεν τελειώνουν, οι συνθήκες δεν παύουν να μεταβάλλονται και καλές ιδέες υπάρχουν πάντοτε, δικαιολογείται το motto του Zöllner για «διαρκή μεταρρύθμιση του εταιρικού δικαίου»¹⁰. Τελικά αυτό που διαφοροποιεί την καινοτομία από την κανονική εξέλιξη είναι η εμφάνιση και αξιοποίηση ιδεών που επιταχύνουν την πρόοδο, τη φιλικότητα και την αποτελεσματικότητα του εταιρικού δικαίου. Ισως αυτό να μπορεί να αποτελέσει ένα ταπεινό ορισμό της καινοτομίας, ικανό να επιτρέψει μια παραπέρα συζήτηση περί αυτής.

9. Βλ. πρόσφατα Καραμανάκου, Η υποχρέωσης πίστης των μετόχων, 2013.

10. Gesellschaftsrechtsreform im Permanenz, AG 1994, 336.

Γ. Τα «ανάποδα» της καινοτομίας

Μια μικρή παρένθεση εδώ για να τεθεί ένα ερώτημα: Είναι η καινοτομία πάντοτε κάτι καλό; Εδώ θα λέγαμε το γνωστό των συσκευασιών ορισμένων προϊόντων: «Χρησιμοποιείτε με προσοχή». Και πράγματι, κάθε επινόποι έχει τους επιπλέοντες της. Εκείνους δηλ. που βλέπουν σ' αυτήν μια ευκαιρία για κατάχρηση και κερδοσκοπία. Δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλα χρηματοοικονομικά σκάνδαλα προήλθαν από κακομεταχειρισμένες καινοτομίες. Όχι μόνο στη σύγχρονη εποχή, με τη χειραγώηση των λογιστικών κανόνων ή των παραγώγων, της αποτίμησης «mark-to-market», των CDS, των δομημένων ομολόγων ή της περίφημης τιτλοποίησης, αλλά και σε παλαιότερες εποχές. Π.χ. τα σκάνδαλα του Σκώτου John Law, που κατέστρεψαν την οικονομία της Γαλλίας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και αποτέλεσαν κατά πολλούς μια από τις αιτίες της Γαλλικής Επανάστασης, αρχή είχαν τα κρατικά ομόλογα, που για πρώτη φορά αποτέλεσαν αντικείμενο κερδοσκοπίας, αλλά και την ιδέα του Law ότι οι μετοχές είναι μια ανώτερη μορφή χρήματος, αφού ... γεννούν μερίσματα. Κατά κανόνα ο νομοθέτης έρχεται και διορθώνει τα κακώς κείμενα με ύστερη, αν και καμιά φορά υστερική αντίδραση, όπως έχει κριθεί υστερική η αμερικανική Sarbanes-Oxley Act του 2001, που με τις δρακόντειες διατάξεις της προσπάθησε μεν να καταπολεμήσει τα σκάνδαλα της εποχής, προκάλεσε όμως τεράστιο κόστος στις αμερικανικές (και όχι μόνο) εταιρίες.

Η ισορροπία επιτυγχάνεται σε μακροπρόθεσμη βάση, όχι μόνο με μια πιο προσεκτική ρύθμιση, αλλά και με πιο διακριτική επάνοδο μπχανισμών που είχαν επικριθεί, όπως συμβαίνει στις μέρες μας με την επάνοδο των τιτλοποίησεων¹¹ (τη re-securitization). Η τιτλοποίηση είναι μια πραγματική καινοτομία, υπηρετεί τις επιχειρήσεις και μεσομακροπρόθεσμα η κατάχρησή της δεν θα μπορέσει να αποτελέσει αιτία ολοσχερούς εξοβελισμού της.

Δ. Η παραγωγή της καινοτομίας στο εταιρικό δίκαιο

Αξίζει τώρα να δούμε λίγο την καινοτομία στο εταιρικό δίκαιο κάπως πιο μακροσκοπικά. Ένα πρώτο ερώτημα είναι: Σε ποια δικαιικά συστήματα κυρίως παράγεται η καινοτομία; Σε σχέση με το ερώτημα αυτό θα ήθελα να αναφέρω τα πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα μιας εμπειρικής μελέτης της καθηγήτριας Katharina Pistor κ.ά.¹² Οι συγγραφείς θέτουν ως πρόταγμα την ανάγκη της καινοτομίας, ως μέσου αντι-

11. Βλ. χαρακτηριστικά τον Economist της 11.1.2014 (“re-securitization”).

12. Pistor/Keinan/Kleinheisterkamp/West, Innovation in corporate law, Journal of Comparative Economics, 2003, 676 επ.

μετώπισης των διαρκών κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών, αποκρούουν όμως τις ιδέες, που διατυπώνονται συχνά¹³, ότι τα δίκαια αξιολογούνται με βάση την προέλευσή τους και ότι πιο καινοτόμο είναι κατά κανόνα το αγγλοαμερικανικό δικαιικό σύστημα, το common law, με το αιτιολογικό ότι ενδεχομένως στο σύστημα αυτό η δύναμη της νομολογίας και η ικανότητά της να προβαίνει σε πλήρωση των κενών διασφαλίζει τη διαρκή εξέλιξη του δικαίου. Μια τέτοια υπεροχή όμως δεν έχει μέχρι σήμερα αποδειχθεί. Μάλιστα άλλες μελέτες διαπιστώνουν ότι οι χώρες του civil law όχι μόνο δεν υστερούν, αλλά και έχουν καταφέρει τις τελευταίες δεκαετίες να κερδίσουν το χαμένο έδαφος και να αντιμετωπίσουν με hard law και soft law τα σύγχρονα προβλήματα εταιρικού δικαίου και εταιρικής διακυβέρνησης και μάλιστα εκείνα που γεννά η οικονομική κρίση.

Αντί λοιπόν να πιστώνει την καινοτομία κατά προτίμηση στο common law, η Pistor προτείνει δύο μεταβλητές: Πρώτον, καινοτομία εμφανίζεται ανάλογα με το βαθμό ελαστικότητας του δικαίου. Στις χώρες όπου το εταιρικό δίκαιο συγκροτείται από κανόνες μάλλον ενδοτικού δικαίου, μπορούν τα μέρη να αναπροσαρμόσουν περισσότερο τους κανόνες αυτούς στις ανάγκες τους, συμμετέχοντας έτσι σε μια εξελικτική διαδικασία. Δεύτερον, η καινοτομία είναι συχνότερη στις χώρες με ιδιοκατασκευασμένο δίκαιο (χώρες «προέλευσης») παρά στις χώρες «εισαγωγής» δικαίου. Οι τελευταίες έχουν μικρότερη τάση για καινοτομία, αφού αυτό που κυρίως κάνουν είναι να απομιμούνται το δίκαιο των δικαιοπαραγωγών χωρών. Διαπιστώνεται μάλιστα από εμπειρικές παρατηρήσεις ότι ενώ οι χώρες προέλευσης ανανεώνουν το εταιρικό τους δίκαιο κατά μέσο όρο κάθε 9 έτη, οι χώρες υποδοχής το κάνουν κάθε 15. Συνεπώς προβάδισμα έχουν οι χώρες που παράγουν δίκαιο με ενδοτικό χαρακτήρα.

Εδώ θα μπορούσε να προσθέσει κανείς κάτι για τη διπλή λειτουργία των ενωσιακού δικαίου στο εταιρικό δίκαιο: Από τη μια μεριά οι οδηγίες βελτιώνουν το γενικό επίπεδο των εθνικών δικαίων με βάση τα πρότυπα των πιο προηγμένων κρατών (π.χ. της Αγγλίας ή της Γερμανίας), θα μπορούσε μάλιστα κανείς να μιλήσει για free riding των εθνικών δικαίων πάνω στα πρότυπα καινοτομίας των πιο προηγμένων, από την άλλη όμως μπορεί να ευνουχίσουν την εθνική προσπάθεια ανανέωσης. Δεν είναι τυχαίο ότι τα τελευταία 50 χρόνια η μόνη σημαντική προσπάθεια αναβάθμισης του κ.ν. 2190/1920 ήταν ο Ν 3604/2007, σχεδόν δε όλες οι υπόλοιπες τροποποιήσεις αφορούσαν συμμόρφωση με οδηγίες. Θα μπορούσε μάλιστα κάποιος να αμφισβητήσει το αν οι Οδηγίες προσφέρουν καν το καλύτερο δυνατόν αποτέλεσμα στο εταιρικό δίκαιο. Συγκρίνοντας το αμερικανικό με το ενωσια-

13. Ιδίως La Porta/Lopez de Silanes/Shleifer/Vishny, Legal determinants of external finance, Journal of Finance, 1997, 1131 επ. και άλλες μεταγενέστερες μελέτες.

κό δίκαιο, ένας αμερικανός συγγραφέας υποστήριξε ότι οι περισσότερες διατάξεις των οδηγιών έχουν εγκαταλειφθεί από τους αμερικανικούς εταιρικούς κώδικες¹⁴. Κάτι που μπορεί να βάλει σε σκέψεις.

Ένα παρεμφερές ζήτημα σε σχέση με την παραγωγή της καινοτομίας είναι η εμπλοκή των επαγγελματιών νομικών. Το ζήτημα εδώ αφορά το αν η καινοτομία πρέπει να παράγεται κεντρικά από το νομοθέτη, συνήθως *ex post*, ή αν θα πρέπει να αφήνεται η πράξη να τις εισάγει. Οι *Reyes* και *Vermeulen* σε μια μελέτη τους¹⁵ διαπιστώνουν (φυσιολογικά) ότι δεν είναι τόσο τα «μέρη», οι ενδιαφερόμενοι δηλ. επιχειρηματίες, όσο οι νομικοί τους παραστάτες, δικηγόροι και σύμβουλοι, που επινοούν τα νέα συμβατικά ή άλλα σχήματα, και που έχουν κάθε λόγο, για λόγους επαγγελματικούς και άρα ανταγωνιστικούς, να δώσουν στο προϊόν της εργασίας τους χαρακτηριστικά καινοτομίας. Οι δικηγόροι στον αγγλοσαξωνικό χώρο είναι κατά τους *Reyes* και *Vermeulen* δημιουργικότεροι και πιο πρωτότυποι από ότι οι δικηγόροι στις χώρες του civil law, που περισσότερο προσέχουν τη νομική ασφάλεια και λιγότερο την καινοτομία, και για το λόγο αυτό οι αγγλοαμερικανικές εταιρίες εγκαθίστανται σε χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία με πολλά ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα έναντι των ντόπιων συναδέλφων τους.

Ε. Η «μέτρηση» της καινοτομίας και η έκθεση “Doing Business”

Τελειώνω επανερχόμενος σε ένα θέμα που έθιξα στην αρχή: Μπορεί με κάποιο τρόπο να μετρηθεί η καινοτομία, ώστε να κριθούν τα οφέλη της; Πρόκειται για πολύ δύσκολο εγχείρημα¹⁶. Η καινοτομία έχει ποιοτικά χαρακτηριστικά, που δεν κρίνονται με ποσοτικές μετρήσεις, όπως π.χ. συμβαίνει με τις αναμενόμενες πωλήσεις ενός νέου προϊόντος. Η αξία της καινοτομίας στο δίκαιο δεν υπάρχει μόνο *per se*, αλλά κυρίως για ένα «κλίμα» που δημιουργεί.

Παρά ταύτα, έχουμε την επίσημη έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας, το περίφημο “*Doing Business*”, που κάθε χρόνο μας δείχνει τη βαθμολογία της κάθε χώρας στον κόσμο, ανάλογα με το βαθμό εξέλιξης του δικαιου της σε διαφόρους το-

14. Βλ. *Carney*, Federalism and Corporate Law: A Non-Delaware View of the Results of Competition, in *Int'l Regulatory Competition and Coordination* 153-83, 1996, σ. 169. Παραπομπή από *Roberta Romano*, The States as a Laboratory: Legal Innovation and State Competition for Corporate Charters, Faculty Scholarship Series, 2006, Paper 1918, σ. 218-9, http://digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/1918.

15. Βλ. *Reyes/Vermeulen*, Company Law, Lawyers and “legal” Innovation – Common Law versus Civil Law, Lex Research Ltd, Topics in Corporate Law & Economics 2011-3, εις <http://papers.ssm.com/sol3/DisplayAbstractSearch.cfm>.

16. Βλ. το Εγχειρίδιο του Oslo, σ. 40.

μείς. Έτσι φέτος η Ελλάδα έλαβε πολύ καλούς βαθμούς, ιδίως στο τμήμα της έκθεσης που αφορά την ίδρυση επιχειρήσεων (“Starting a Business”). Αιτία της προαγωγής μας αυτής ήταν, κατά την έκθεση, η θέσπιση μιας νέας εταιρίας με περιορισμένη ευθύνη (εννοείται της IKE) και ο μηδενισμός του κεφαλαίου της εταιρίας αυτής και της ΕΠΕ. Εξάλλου η IKE αναγνωρίσθηκε στην έκθεση ως πρότυπη εταιρία («standardized company») για τις ελληνικές ΜΜΕ (σε αντικατάσταση της ΕΠΕ). Μολονότι τα νέα αυτά είναι ευχάριστα, αφήνω στην κρίση του καθενός το αν πράγματι είναι φυσιολογικό μια χώρα να ανέβει από τη θέση 147 στη θέση 36 λόγω των νομοθετικών αυτών μεταβολών¹⁷. Προσωπικά θα έλεγα ότι απαιτούνται ακόμη πολλά βήματα στην ελληνική γραφειοκρατία, πριν φτάσουμε στο τέλειο και πριν διαμορφωθεί το καλό και ελκυστικό «κλίμα». Άλλα στα καλά νέα καλό είναι να μην γκρινιάζει κανείς και με αυτό τελειώνω ευχαριστώντας σας.

17. Βλ. Doing Business 2014, Economic Profile: Greece, σ. 19, εις: [www.doingbusiness.org/
data/exploreconomies/~/media/giawb/doing%20business/documents/profiles/country/GRC.pdf?ver=2](http://www.doingbusiness.org/data/exploreconomies/~/media/giawb/doing%20business/documents/profiles/country/GRC.pdf?ver=2), σ. 19: «Greece made starting a business easier by introducing a simpler form of limited liability company and abolishing the minimum capital requirement for such companies».

ISBN: 978-960-562-312-8

14836